

Robert Nozick'in Ardından veya "Bireylerin Hakları Vardır"

Mustafa Erdoğan*

"Bireylerin hakları vardır".

Robert Nozick'in *Anarşi, Devlet ve Ütopya* adlı baş eserinin Önsöz'ü bu aksiyomatik önermeyle başlıyor.

Geçenlerde internette dolaşırken, tesadüfen, Harvard Üniversitesi öğretim üyelerinden siyaset felsefecisi Robert Nozick'in 23 Ocak sabahı öldüğünü öğrenince hüznle karışık bir şaşkınlık yaşadım. Nozick'e 1994 yılında mide kanseri teşhisi konmuş olduğunu da bu vesileyle öğrenmiş oldum. *Harvard Gazette*'in konuyla ilgili, "Filozof Nozick 63 Yaşında Öldü" başlıklı haberinde yerinde bir değerlendirmeyle kendisi "20. yüzyılın en etkili düşünürlerinden biri" olarak nitelendirilmekteydi.

Robert Nozick'in benim entellektüel gelişimimin liberal-liberteryen yönde şekillenmesinde belirgin bir etkisi vardır. Meşhur eseri *Anarşi, Devlet ve Ütopya*'yı okuduğumda -ki 1988 veya 1989 yılıydı- zihnimdeki karmaşa durulur gibi olmuştu. O tarihte Türkiye'nin entellektüel ve akademik camiasında Nozick'in adı pek bilinmiyordu. Yanış hatırlamıyorsam, sadece Bryan Magee'nin Türkçeye

Yeni Düşün Adamları adıyla çevrilmiş olan (Men of Ideas) kitabında kendisinden kısaca bahsediliyordu. Daha da şaşırtıcı olan, o yıllarda değil Nozick gibi Türkiye'nin fikrî iklimine hiç de uygun düşmeyen liberteryen bir düşünür, sosyal refah devletinin yirminci yüzyıldaki belki de en büyük felsefi savunusunu yapmış olan *Bir Adalet Teorisi*'nin yazarı John Rawls bile doğru-dürüst bilinmiyordu. O kadar ki, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde görev yaptığım yıllarda kütüphanede bulunmayan bu eseri ben getirtmiş ve kısa bir süre sonra da dört bölümünü Türkçe'ye çevirerek Yeni Forum dergisinde yayımlanmasını sağlamıştım (1986).

Türkçe telif çalışmalarda Nozick'in adı, zannederim, ilk defa benim 1990 yılında kaleme aldığım "Liberal Düşünce Geleneği" başlıklı uzun makalemde geçmektedir. Orada, liberteryenizmle ilgili alt bölümde kendisine bir paragraflık yer ayırmıştım. Daha sonra 1993 yılında yazdığım "Özgürlük, Adalet, Refah" başlıklı makalede de Nozick'in adaletle ilgili görüşlerinin genişçe bir özetini vermiştim (Her iki makaleyi de *Liberal Toplum Liberal Siyaset* isimli kitabımın ikinci baskısında [1998] bulabilirsiniz.).

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Bundan yaklaşık kırk yıl öncesine kadar, sosyal ve siyasî teori çalışanlar arasında, “siyaset felsefesi”nin öldüğüne dair yaygın bir kanaat vardı. Nitekim, söz gelişi Isaiah Berlin “Siyaset Teorisi Hâlâ Yaşıyor mu?” başlıklı denemesini 1961 yılında yazmıştı. Bu kanaatin oluşmasında, olgu ile değer arasında katı bir ayırım yapan ve bilimsel yöntemi tümevarımla sınırlayan “mantıkî pozitivizm” in yirminci yüzyılın ilk yarısındaki hâkimiyetinin büyük etkisi olmuştur. Robert Nozick ilk büyük eseri olan *Anarşi, Devlet ve Ütopya*’yı işte böyle bir zamanda kaleme aldı. Son otuz yılda siyaset felsefesinin canlanmasına katkı yapmış olan birkaç büyük eserden biri olduğunda şüphe bulunmayan bu kitabı yayımladığında Nozick sadece 36 yaşındaydı.

Aslında, Nozick’in kitabının etkisi siyaset felsefesiyle de sınırlı kalmamış, 20. yüzyılın genel entelektüel mirası içinde de seçkin bir yer edinmiştir. Nitekim, *Harvard Gazette*’in yukarıda zikrettiğim haberinden öğrendiğime göre, bu eser *Times Literary Supplement* tarafından “İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki en etkili yüz kitap”tan biri olarak nitelendirilmiş. Nozick daha sonra başka felsefî sorunlarla da ilgilenmiş ve eser vermişse de, ona siyaset teorisinde asıl ününü kazandırmış ve kendisine özgürlükçü düşünce geleneği içinde ayırt edilebilir, özel bir yer sağlamış olan bu eserdir. Nitekim, C. K. Rowley, *Anarşi, Devlet ve Ütopya*’yı klâsik liberal düşünce geleneği içinde İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana yazılmış olan belki de en önemli kitap olarak nitelemiştir, ki haklıdır.

Robert Nozick *Anarşi, Devlet ve Ütopya*’yla çağdaş siyaset felsefesine birçok bakımdan önemli katkılar yapmıştır. Bunlar aynı zamanda ve öncelikle liberal/liberteryen teoriye yapılan katkılardır.

Devletin Ortaya Çıkışı

Nozick’in katkılarının birincisi, bireyci-anarşist düşünceye karşı geliştirmiş olduğu, devletin bir

“tabiat hâli”nden ortaya çıkmasının nasıl kaçınılmaz olduğunu gösteren akıl yürütme biçimidir. Onun “tabiat hâli” tasavvuru Hobbes’cu değil, Locke’çudur. Tabiat hâlindeki insanlar siyasî otoritenin inşasından önce gelen ahlâkî öznelerdir. Nozick kurumsallaşmış bir siyasî otoritenin var olmadığı “tabiat hâli”nde bu ahlâkî bireylerin eylemlerinden bir devletin nasıl meşru olarak teşekkül edeceğini ve birey haklarını koruma göreviyle sınırlı bir devletin doğuş sürecinin “kaçınılmazlığı”nı rasyonel analiz yoluyla göstermiştir. Bu süreç bireysel veya kollektif irade tarafından tasarlanarak değil, adeta “görünmez bir el” aracılığıyla kendiliğinden işleyecektir.

Nozick’e göre, tabiat hâlindeki insanlara koruma hizmeti sunan ve birbiriyle rekabet hâlinde olan birtakım şirketler ortaya çıkacak, fakat zamanla koruma şirketlerinden biri hâkim duruma geçecektir. Böylece, koruma hizmetinde bir tür doğal tekel hâline gelen şirket başka koruma şirketlerini kendi alanında faaliyet yapmaktan alıkoyacak, bu da ultraminimal devleti ortaya çıkaracaktır. Ultraminimal devlet, koruma hizmetini sadece bedelini ödeyenlere sağlayan bir devlettir. Bedelini ödemeyecek olanların da bu hizmetten yararlanmasıyla birlikte ortaya minimal devlet çıkar. Ve bütün bunlar hiç kimsenin haklarının ihlâl edilmediği bir süreç sonunda gerçekleşir.

Nozick, bu şekilde ortaya çıkacak olan devletin, hiçbir siyasî otoritenin özel bireylerin sahip olduğundan daha fazla haklara sahip olamayacağına ilişkin bireyci-anarşistlerin temel teziyle de tutarlı olduğunu ileri sürmekle beraber, bunda problemler bazı noktalar yok değildir. Norman Barry’nin dikkatimizi çektiği gibi, Nozick’in kendi teorisinin mantığından hareket ederek, onun tasarladığı sonucun ortaya çıkmayabileceği gösterilebilir. Şöyle ki: Tanımlanan süreçte, bireylerin bağımsız kalmayı, yani hâkim koruma şirketinin üyeleri olmamayı seçme yönünde

rasyonel bir müşevvikleri olurdu. Başka bir anlatımla, "free-rider" olmayı –koruma hizmetinden bedelini ödemediği yararlanmayı– seçmeleri bireyler için akılcı bir davranış olurdu. Böyle bir durum ise şirketin ya zamanla çökmesine ya da faaliyetlerini finanse etmek için vergilendirmeye –yani zora– başvurmasına yol açacaktır. Nitekim, M. Rothbard ve D. Friedman gibi özgürlükçü düşünürlerin de devletin doğuşuna ilişkin temel tezleri budur. Onlara göre, minimal devlet hiç kimsenin haklarını ihlâl etmeyen bir "görünmez el" in ürünü olamaz, o ancak iradesini kişilere zorla dayatmak suretiyle vücut bulabilir.

Devletin Görev Alanı

Nozick'in liberal siyaset teorisine ikinci katkısı ise devlet faaliyetinin kapsamı ve sınırı konusundadır. Nozick'e göre, yegâne meşru devlet asgarî büyüklükteki (minimal) devlettir; bundan dolayı "koruma"nın veya "hukuk ve düzen"i sağlamanın ötesine geçen ve yeniden dağıtımaya yönelik bir devlet kaçınılmaz olarak birey haklarını ihlâl edeceğinden gayri-meşrudur. Sözleşmelerin uygulanmasını sağlamak ile hırsızlık ve sahtekârlığı önlemek "hukuk ve düzen" in kapsamında yer alan meşru görevlerdendir. Bu işlevin ötesine geçerek, tasarrufunda bulundurduğu cebir tekeli avantajını kişiler ve gruplar arasında keyfi değer dağıtımını için veya paternalistik sınırlamalar getirmek üzere kullanmaya yönelmesi hâlinde, devlet bireysel özgürlüğü kesin olarak ihlâl etmiş olur.

Mamafih, liberteryen düşünürlerin haklı olarak işaret ettikleri gibi, Nozick'in asgarî devleti cebre başvurma konusunda tekele sahip olduğu ve zamanla genişleyip büyümesini önleyecek hiçbir mekanizma da içermediği için, onun Nozick'in öngördüğü sınırlar içinde nasıl tutulacağı belli değildir. Böylece, liberteryenler veya anarko-kapitalistler Nozick'in kendi tasarladığı minimal devletin koruma hizmeti-

nin ötesine geçmeyeceği (geçmemesi gerektiği) düşüncesinin bir tür hüsnü kuruntu (wishful thinking) olduğunu söylemiş olmaktadır.

Öte yandan, Nozick'in sistemine yöneltilen yaygın bir eleştiri de, onda birey haklarıyla ilgili olarak bir tür felsefi argümantasyon eksikliği bulunduğu yolundadır. Nozick'in birey haklarını sadece bir aksiyom olarak benimsediği ve hakların meşruluğunu felsefi olarak temellendirmediği ileri sürülmektedir. Bu iddiaya göre, o meselâ Ayn Rand'ın, hatta Murray Rothbard'ın yaptığı gibi, bireylerin neden bizatihi amaç olduklarını ve onlara dokunulamayacağını göstermek üzere bir argüman geliştirmemiştir. Mamafih, kanaatimizce, bu iddia diğerleri kadar isabetli görünmüyor. Çünkü, Nozick'in teorisinde bireylerin haklara sahip olmasının kaynağı, bireylerin kendi seçtikleri amaçlar doğrultusunda hayatlarını plânlama yeteneğine sahip bağımsız kişilikler oldukları düşüncesidir. Her bir birey, Kantçı bir tarzda, başkalarının amaçları için kullanılamayacak –kendisine herhangi bir hayat plânı dayatılamayacak– olan, kendi başına bir değerdir. Bireylerin tartışılmaz (mutlak) haklara sahip oluşu, onların –kendilerine dayatılan değil– kendi seçtikleri hayat plânlarını özgürce yerine getirebilmelerini mümkün kılan donanımlar niteliğinde olmasıyla ilişkilidir. Gerçi, bu argümanın Nozick'in sistemi bakımından hakları tâli veya ikincil hâle getirdiği veya onları araçsallaştırdığı akla gelebilir. Ancak bu da pek doğru bir düşünce olmasa gerektir. Çünkü, Nozick'in felsefesinde hakların varlığı bireylerin ahlâkî özneler olabilmelerinin de şartı olarak görmektedir. Mutlak, dokunulmaz haklara sahip olmayan bireyin özerk bir varlık veya kendi başına bir amaç olması da tasavvur edilemez.

Adaletin İlkeleri

Nozick'in siyaset felsefesine önemli bir katkısı da yine aynı kitabında geliştirdiği "adaletin

hakediş teorisi”dir (entitlement theory of justice). Esasen *Anarşi Devlet ve Ütopya*’yı yazmaya Nozick’i iten ana neden John Rawls’un o zamanlar yeni çıkmış ve ahlâk ve siyaset felsefecileri arasında büyük bir tartışma başlatmış olan meşhur kitabı “*Bir Adalet Teorisi*”nin (1971) ana tezini çürütmek düşüncesi idi. Bu kitabın, bireysel özgürlüklerle refah devletinin bağdaşabileceği yolundaki ana tezine karşı Nozick, sadece, görevi birey haklarını korumakla sınırlı olan bir devletin meşru olduğunu ve yeniden dağıtımını genel bir politika hâline getiren devletin özgürlüklerle bağdaşmayacağını ileri sürmüştür. Başka bir ifadeyle, Nozick yeniden dağıtımcı adalet anlayışına karşı usulî adalete ilişkin klâsik liberal öğretiyi savunmuş, ama bunu ustaca bir yeniden-kavramsallaştırma ile yapmıştır.

Adaletle ilgili olarak, Nozick bir yandan adaletin “tarihsel” ilkeleri ile “amaç-durum” (end-state) ilkeleri arasında, öte yandan da “şabloncu” (veya kalıpçı= patterned) olan ve “şabloncu olmayan” (unpatterned) adalet ilkeleri arasında ayırım yaparak işe başlar. Tarihsel ilkeler bireylerin farklı hak edişlerinin geçmişte yaptıklarının sonucu olduğunu söyler, buna karşılık “amaç-durum” ilkeleri belli politik hedeflere göre yeniden dağıtımını öngörür. “Şabloncu” adalet, gelir veya zenginliğin insanların –ihtiyaç gibi- bir “doğal” yönünü göz önünde tutarak dağıtılmasını gerektirirken, “şabloncu olmayan” anlayışta adaletin böyle herhangi bir kalıba uydurulması reddedilir.

Nozick’in kendi “hakediş olarak adalet” teorisi ise tarihsel esasa dayanır ve şabloncu değildir. Adalette “hakediş”in de iki temel ilkesi vardır: “âdil kazanım” ve “âdil transfer”. Başka bir anlatımla, başlangıçta âdil olarak kazanılmış olan veya sonradan âdil transfer yoluyla elde edilmiş olan değerleri kişiler hak etmiş olduklarından bunlar adildirler. Bu adalet ilkeleri kazanım ve transferde özgür

mübadeleyi esas alır ve buna bağlı olarak zora başvurmayı, hile ve sahtekârlığı yasaklar. Nozick bu esaslara uygun olarak elde edilmiş bulunan gelir ve zenginliği veya başka bir ifadeyle bu yollarla ortaya çıkan “gelir dağılımı”nı âdil saydığı için, devletin hangi kriteri esas almış olursa olsun buna müdahale etmesini –yani, “yeniden dağıtım” politikaları izlemesini- adalete aykırı ve dolayısıyla gayri-meşru görür. Böylece, zenginliğin yeniden dağıtılması amacıyla vergilemenin duruma göre ya hırsızlık ya da dolaylı bir “zorla çalıştırma” olduğu sonucuna ulaşır. Devlet, vergilemeye, meşru olarak ancak, birey haklarını korumak ve sözleşmelerin uygulanmasını sağlamak üzere başvurabilir.

Bu teori çerçevesinde gönüllü mübadelelerin bir tek sınırı vardır: “Locke’çu şart”ı ihlâl etmemek. Bu şu demektir: Bireylerin yaptıkları mübadele işlemleri başkalarının durumlarını daha da kötüleştirmemeleri şartıyla meşrudurlar. Nozick’e göre, böyle bir durum ancak bir kimsenin, hayat için zorunlu olan bir şeyin arzını tümüyle eline geçirmesi hâlinde söz konusu olur. Meselâ, bir kimse çöldeki tek su kuyusunu sahiplenip ona istediği gibi fiyat biçemez. Buna karşılık, ölümcül bir hastalığın tedavisini keşfeden bir kimse ona istediği fiyatı koyabilir, çünkü bu başka kişileri daha önceki durumlarından daha kötü bir duruma sokmaz.

Nozick’in “hakediş olarak adalet” teorisi her ne kadar yeniden dağıtımcılığa karşı bir argüman olarak geliştirilmiş ise de, bu teorisinin başka bir unsuru olan “düzeltme” (rectification) ilkesi aslında yeniden dağıtımcılığa açık kapı bırakmaktadır. Bu ilkeye göre, geçmişteki haksız kazanımların düzeltilmesi de adaletin bir gereğidir. Ne var ki, hâlihazırda ki mal varlıklarının ne kadarının haksız kazanıma dayandığını belirleyebilmek için bu süreci geriye doğru izlemek gerektiğinden, pratikte bu kendisiyle tutarlı bir şekilde uygu-

lanması zor, belki de imkânsız olan bir ilkedir. Nitekim Nozick de kendi temel teziyle tutarlılığı şüpheli olan genel bir düzeltme kuralı tavsiye etmekten başka bir şey yapamamıştır: Bugün daha kötü durumda olanlar muhtemelen geçmişteki adaletsizliklerin mağduru oldukları için, bunların durumunun telâfi edilmesi gerekir. Mamafih, bu önerinin sorunu çözmediği ve üstelik uygulanması hâlinde devlete Nozick'in kendi başlangıç ilkeleriyle bağdaşmayacak ölçüde büyük bir rol yükleyeceği açıktır.

Nozick'in Özgürlükçü Düşünce Geleneğindeki Yeri

Robert Nozick özgürlükçü düşüncenin Hayek, Rothbard, M. Friedman ve Ayn Rand'la birlikte 20. yüzyıldaki önde gelen temsilcilerinden biridir. Bu bakımdan, onun özgürlüğü ve birey haklarını savunmak üzere başvurduğu argümanlarının çoğunun klâsik liberalizmin ta John Locke'la başlamış olan uzun geleneği içinde kullanılmış olan argümanlar olmasında şaşılacak bir yan yoktur. Mamafih, bu gelenek içinde Nozick'i ayırt eden bir özellik, onun esas itibarıyla felsefi argümantasyonun sınırları dışına çıkmamış olmasıdır. Gerçekten de, Nozick uygulanabilir politika (policy) önerileri veya projeleri geliştirmeye çalışmaktan çok, düşüncelerini daha temel felsefi-ahlâkî öncüllerden yola çıkarak ve kendi döneminin felsefi-analitik yönteminin dilini kullanarak geliştirmeyi seçmiştir.

Bu çerçevede, Nozick'in sisteminde mesele piyasa ekonomisinin doğrudan doğruya savunulması yer almaz, ama bu sonuç onun felsefi-ahlâkî öncüllerinden çıkarılabilir. Baş-

ka bir ifadeyle, mülkiyet hakkı ve özgür mübadelenin onun felsefesinde merkezî bir yeri bulunmakla beraber, Nozick'in felsefesinin hareket noktası devlet-piyasa karşıtlığı olmayıp, özgürlük ile cebir arasındaki ayrımdır. Başka bir ifadeyle, onun özgür piyasa ekonomisinden yana olması özgürlük ve bireysel haklardan hareket eden genel felsefesinin bir sonucudur. Bundan, elbette, piyasanın başka makul ve ahlâkî savunma biçimleri olmadığı anlamı çıkmaz.

Başka bir nokta, Nozick'in "görünmez el" metaforunu kullandığındaki ustalık ve ahlâkliliktir. Nitekim, Nozick minimal devletin tabiat hâlinde görünmez el yoluyla ortaya çıkışını -klâsik liberal geleneğin çoğu temsilcisinde olduğu gibi- tabiatçı anlamda nötr bir süreç olarak değil de, bireylerin mutlak haklarıyla birlikte, yani hakların bir sonucu olarak ve hakların korunmasıyla sonuçlanacak bir süreç olarak kurgulamıştır. Bu aynı zamanda Nozick'in sözleşmeciliğin yöntemine başvurmadan bu yöntemin özgürlükçü yorumundan çıkarılabilecek sonuçları elde etmesini de mümkün kılmış ve meselâ onun Hobbes'cu tuzâga düşmesini de önlemiştir. Nozick'in en büyük felsefi başarısı ve liberal teoriye katkısını belki de burada aramak gerekir.

Nozick'in özgürlükçü felsefesi genel olarak bireylerin farklı amaçları ve hayat tarzlarını özgürce izlemeye hakları bulunduğunu söyler ve ona göre minimal devleti ahlâkî olarak zorunlu kılan da esasında budur.

Hasılı, özgürlük davasına bağlı olanların Robert Nozick'e büyük bir borcu vardır. Onun için, bugün *Anarşi, Devlet ve Ütopya*'yı okumanın -veya yeniden okumanın- zamanıdır.